

FTAXP: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Спанов М.Ж. Айтмұқаш С.*

филология ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент қаласы, Қазақстан
магистрант. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ. Шымкент қаласы, Қазақстан

АБАЙ ҚАРА СӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ БОЛ ИДЕЯСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Түйін: Бұл мақала қазақ даласының ұлы тұлғасы Абай атамyzдың қара сөздеріне, қара сөздердегі философиялық ойларды қарастырады. Абайдың қара сөздері қазақ әдебиеті мен философиясының аса құнды мұраларының бірі. Оның қара сөздерінде терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтары туралы толғаныстар мол. Ақын қара сөздерінде адам бойындағы теріс мінездер - надандық, күншілдік, жалқаулық, арсыздық сияқты қасиеттерді сынап қана қоймай адамды білім алуға, өз кемшіліктерімен күресуге және әділ, адал болуға шақырады. Абай өмірдің мәні тек сыртқы байлықта емес, адамның ішкі дүниесінің тазалығы мен білімінде екенін түсіндіреді. Осылайша, Абай әр адамды өзіне есеп беруге, өз бойын жетілдіруге үндейді. Абайдың қара сөздері үлкен философиялық және моральдық маңызға ие. Ол тек жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның моральдық деңгейін жоғарылатуға, адамгершілік қасиеттерді арттыруға бағытталған терең философиялық еңбек болып табылады. Бұл мақалада Абайдың өмір, махаббат, уақыт, адам өмірінің мәні туралы айтқан терең ойларының маңыздылығы мен қажеттілігі талданған.

Кілт сөздер: Абай, «Қара сөздер», адамгершілік, философиялық мән, құндылық, адам бол, ғылым, рухани өсу, болмыс, ізгілік

MPHTI: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Спанов М.Ж. Айтмұқаш С.*

к.философ.н., доцент. ЮКЗУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
магистрант. ЮКЗУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ФИЛОСОФСКИЙ СМЫСЛ ИДЕИ БЫТЬ ЧЕЛОВЕКОМ В СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ АБАЯ

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Аннотация. Эта статья рассматривает «Слова назидания» великого деятеля казахского народа Абая, а также философские идеи, содержащиеся в этих произведениях. «Слова назидания» Абая являются одним из самых ценных наследий казахской литературы и философии. В его произведениях содержатся глубокие философские размышления и размышления о нравственных ценностях. Поэт в своих «словах назидания» не только критикует такие отрицательные черты, как невежество, зависть, лень, безнравственность, но и призывает человека к обучению, борьбе с собственными недостатками, а также к честности и справедливости. Абай объясняет, что смысл жизни заключается не в внешнем богатстве, а в чистоте внутреннего мира и знания человека. Таким образом, Абай призывает каждого человека задуматься над собой и стремиться к самоусовершенствованию. «Слова назидания» Абая имеют большое философское и моральное значение. Это произведение направлено не только на развитие индивидуальной личности, но и на повышение морального уровня всего общества, на укрепление нравственных качеств. В статье

анализируются важность и актуальность глубоких размышлений Абая о жизни, любви, времени и смысле человеческой жизни.

Ключевые слова: Абай, «Слова назидания», Человечность, Философское значение, ценности, будь человеком, наука, духовный рост, существование, доброта.

IRSTI: 02.51.45

<https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

<https://orcid.org/0009-0000-0062-7688>

Spanov M.Zh. Aitmukash S.*

Candidate of Philosophical Sciences, docent. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

Master's student. M. Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

THE PHILOSOPHICAL MEANING OF THE IDEA OF BEING HUMAN IN THE WORDS OF ABAI'S EDIFICATION

***Автор-корреспондент:** samal.aitmukash@bk.ru

Abstract. This article examines the "Words of Wisdom" of the great figure of the Kazakh people, Abai, as well as the philosophical ideas contained in these works. Abai's «Words of Wisdom» are one of the most valuable legacies of Kazakh literature and philosophy. His works contain deep philosophical reflections and thoughts on moral values. In his «Words of Wisdom», the poet not only criticizes negative traits such as ignorance, envy, laziness, and immorality but also calls for education, self-improvement, and the pursuit of honesty and justice. Abai explains that the meaning of life lies not in external wealth but in the purity of one's inner world and knowledge. Thus, Abai urges each individual to reflect on themselves and strive for self-perfection. Abai's «Words of Wisdom» have great philosophical and moral significance. This work is aimed not only at the development of the individual but also at raising the moral level of society as a whole and strengthening moral qualities. The article analyzes the importance and relevance of Abai's deep reflections on life, love, time, and the meaning of human existence.

Keywords: Abai, «Words of Wisdom», Humanity, Philosophical meaning, Values, Be a human, Science, Spiritual growth, Existence, Kindness.

Кіріспе

Абайдың қара сөздері - қазақ әдебиетінің алтын қазынасы. Олар терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтарды қамтиды. Абайдың қара сөздері мен өлендері адам баласының өміріндегі мән-мағынаны, білім мен тәрбие, адамгершілік пен әділдік, қайырымдылық пен еңбек құндылықтарын үнемі жаңғыртады. Абайдың қара сөздерінің басты ерекшелігі - терең философиялық мән мен адамгершілікке, қоғамға, білімге және моральдық құндылықтарға бағытталған ой-толғамдардың жүйелі түрде баяндап, қоғамда дұрыс өмір сүруге шақыруында.

Абайдың қара сөздері қазіргі заманда да өзінің өзектілігін жоғалтпай келеді. Ол өз халқының көкейіндегі сауалдарға жауап беруге тырысып, адамның ішкі дүниесін терең зерттеп, әрбір іс-әрекеттің мағынасына терең үңілуге шақырған. Абайдың қара сөздерінде біз өзімізге деген сұрақтарды қою арқылы өмірдегі мақсатымызды айқындауға негіз табамыз.

Абай қара сөздерінде адам табиғаты, қоғамдағы әділетсіздік, білім мен ғылымның маңызы, адамның өмірлік ұстанымдары туралы терең ойланады. Ол адамның ішкі дүниесін, моральдық, рухани деңгейін зерттеп, адамның ойлау жүйесіне сын көзбен қарайды. Сонымен қатар Абай өзінің қара сөздерінде адам бойындағы кемшіліктерді, жаман қасиеттерді сынға алып, адамды рухани тұрғыда жетілдіруге шақырады. Оның ойынша, адамға ең қажетті нәрсе - білім мен адамгершілік қасиеттер.

«Ар-ұят, адамгершілік тақырыбы творчествосының лейтмотиві болған Абай осы ұғымдарды білдіретін сөздерді ғылыми терминдік мәнге көтеріп, әрқайсысын әлденеше реттен қолданады: *ар* (қырықтан астам), *адамдық*, *адамшылдық* (екі варианттан қосқанда, қырыққа жуық), *ұят* (қырыққа жуық)» - деп Р. Сыздықованың Абай шығармаларының тілі атты еңбегінде атап өтеді [1,327]. Бұдан түсінетініміз адам ұғымы өте маңызды тақырыптардың бірі болып табылатынын көреміз.

Абай өз сөздерінде қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік, адамзаттың өмірдегі орнын, жастардың тәрбие мен білім алуын қатаң сынға алып, адамды дұрыс жолмен жүріп, қоғамға пайдалы болуға үндейді. Ол өзінің қара сөздерін қарапайым және түсінікті тілмен жаза отырып, терең мағыналы ойларды қарапайым халыққа жеткізген. Оның қара сөздері қысқа, нақты, әрі бейнелі сөздермен әсерлі жазылған.

Осылайша Абай үшін білім - адамның өміріндегі басты құндылық. Ол адамның ақыл-ойының дамуын, білімге деген құштарлығын және ның қоғамға тигізетін пайдасын ерекше атап өтеді.

Теориялық талдау

Абайдың қара сөздеріндегі философиялық идеяларды талдау үшін алдымен мәтінді мұқият ОҚЗУ қажет. Бұл әдіс мәтіндегі негізгі философиялық ойларды айқындауға мүмкіндік береді. Абайдың қара сөздерінде адамға қатысты терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтар жиі қарастырылады. Мұнда адам болмысының мәні, оның қоғамдағы орны, адамзатқа тән қасиеттер мен кемшіліктер ашылады. Сонымен қатар, Абайдың шығармаларында қоғам мен жеке тұлғаның қарым-қатынасы, адамның қоғам алдындағы жауапкершілігі мен адамгершілігі сөз болады. Зерттеу барысында осы мәселелерге қатысты философиялық көзқарастарды талдау маңызды.

Абайдың қара сөздерінде жиі кездесетін негізгі философиялық тақырыптардың бірі – мораль және этика. Абай адам баласының ар-ожданы, ұят, ізгілік сияқты мәселелерге терең тоқталған. Философиялық зерттеу осы мәселелерді қарастырып, адамгершілік құндылықтардың маңызы мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді.

Абайдың философиясында өз-өзінді танып, дұрыс жолды таңдау өте маңызды. Ол адамға өзін-өзі зерттеп, ішкі дүниесіне үңілу арқылы өмірдегі мақсаттарын табуды ұсынады.

Абайдың қара сөздерінде адам туралы, оның табиғаты, өмірдегі орны, дүниеге көзқарасы жайлы философиялық тұжырымдар өте көп. Бұл әдіс адам табиғатының өзгерістерін, адам мен қоғам арасындағы байланыстарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Абай адамды тек физикалық тұрғыдан емес, рухани тұрғыдан да даму керек деп есептейді. Оның қара сөздерінде адамның мінез-құлқын, ой-санасын дамыту, терең философиялық ойларды жүзеге асыру мәселелері кеңінен сөз болады.

Абайдың қара сөздерінде дүниетанымның қалыптасуы, адамның өмірге деген көзқарасы, дүние мен ақиқат туралы ойлар кеңінен қамтылады. Абайдың философиясында адам баласының өмірге, қоғамға және Аллаға қатысты пікірлері айқын көрінеді.

Абай философиясында жақсылық пен жамандықты салыстыру, адамға дұрыс жолды таңдау бойынша кеңестер беру өте маңызды. Яғни, Абайдың көзқарасы бойынша, адам өз өмірінде дұрыс таңдау жасап, жақсылыққа ұмтылуы тиіс.

Абайдың философиясының маңызды бағыты – гуманизм. Оның қара сөздерінде адамды, адамның құндылықтарын, қадір-қасиетін құрметтеу басым. Абайдың адамға деген сүйіспеншілігі мен оның қоғамдағы рөлі туралы ойлары зерттелуі тиіс. Абайдың ойлары қазіргі заманның гуманистік қағидаларымен ұқсас келеді. Ол жеке тұлғаның құқықтары мен бостандығын, теңдікті ұстанған.

Қара сөздердегі диалектикалық әдіс: Абай шығармаларында өмірдің қарама-қайшылықтары мен диалектикалық өзара әрекеттері көрініс табады. Оның қара сөздерінде адамның ішкі жан дүниесіндегі күрестер мен қайшылықтар, қоғамдағы келіспеушіліктер,

әділетсіздікке қарсы пікірлер көрсетіледі. Осыған байланысты философиялық зерттеу кезінде диалектикалық әдісті қолдану маңызды, яғни Абайдың қара сөздеріндегі қоғамдағы келіспеушіліктер мен моральдық дағдарыстарға деген көзқарастарды, олардың даму жолдарын түсінуге тырысу қажет.

Тәжірибелік бөлім

Абайдың қара сөздерін зерттеген ғалым, филологдар саны өте көп, олардың әрқайсысы қазақ әдебиетінің және философиясының осы бір үлкен мұрасын әр түрлі қырынан зерттеп, терең мәнін ашуға тырысқан. Абайдың қара сөздерінің терең философиялық мазмұнын, оның адамгершілік, моральдық, әлеуметтік мәселелерге қатысты ойларын Мұхтар Әуезовтен бастап көптеген ғалымдар бірқатар еңбектері Абайдың қара сөздерін терең түсінуге, олардың мән-мағынасын ашуға және қазақ халқының рухани дүниесін айқындауға үлкен септігін тигізді.

«Абай қарасөздеріне байланысты зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі проф. М.Фетисов болатын-ды» - деп М.Мырзахметов өзінің «Абайтану тарихы» атты кітабында атап кеткен [2, 177 б]. Профессор М. Фетисов Абайдың қара сөздерінің философиялық мәні мен әлеуметтік маңызына жоғары деп баға беріп, оларды қазақ халқының рухани мұрасы ретінде қарастырған. Ол Абайдың қара сөздеріндегі ойлардың ұлттық мәдениет пен әдебиетке қосқан үлесін зерттеп, оның адамгершілік, білім, өмір мәні, әділдік пен теңдік мәселелеріне қатысты айтқан терең ойларын ғылыми тұрғыдан талдады.

«Сонымен қатар, ғалым Абайдың белгісіз болып келген 31 шығармасын тауып, олардың Абайдыкі екенін дәлелдеген» - деп Қайым Мұхаммедханов:библиографиялық көрсеткіш атты кітапта баяндалады [3, 12 бет]. Қайым Мұхаметханов Абайдың шығармашылығын зерттеуге зор үлес қосқан ғалым. Оның Абайдың қара сөздеріне арналған көптеген зерттеу мақалалары мен еңбектері бар. Қайым Мұхаметханов Абайдың қара сөздеріндегі әлеуметтік, моральдық мәселелерді терең қарастырып, олардың қазақ халқының тарихымен байланысын зерттеген.

Абайдың қара сөздері мен шығармашылығына қатысты көптеген мақалалар мен зерттеу еңбектерін жазған ғалым. Ол Абайдың қара сөздеріндегі ой-толғамдарды қазақ мәдениеті мен тарихы тұрғысынан талдайды.

«Абайдың қара сөздерін негізінен прозаның шағын түрі деп атау керек» - деп Абайтану Таңдамалы еңбектердің III томында баяндалады [4, 24 б]. Бұл сөздерді зерттеп жазған белгілі Абайтанушы ғалым, зерттеуші Ханғали Сүйіншәлиев болып келеді. Ол Абайдың шығармаларын зерттеуде үлкен үлес қосты. Абайдың көптеген шығармаларын талдап, философиялық көзқарастарын ашып көрсеткен.

Тұрсынбек Кәкішев Абай шығармашылығын жан-жақты зерттеп, оның қара сөздерін талдай отырып, олардағы көркемдік, философиялық, педагогикалық ерекшеліктерді анықтаған.

Әбділда Тәжібаев Абай шығармашылығы туралы көптеген зерттеу мақалалары мен кітаптар жазған. Оның Абайдың қара сөздеріне қатысты ғылыми еңбектері де бар.

Абайдың қара сөздерінің басты идеясы - адамзаттың рухани жетілуі мен өзін-өзі тәрбиелеуі, білім мен ақылды өмірлік бағдар ретінде қабылдауы.

Абайдың өмір туралы айтқан ойлары мен адамгершілік қағидалары қазіргі қоғамда да маңызды. Білімнің, еңбек пен қайырымдылықтың маңызы ешқашан жоғалған емес. Оның қара сөздерінде адамды ар-ұжданымен, жүрегімен жұмыс жасауға, қоғамда әділ әрі мейірімді болуға үндейтін ойлар көп.

Жалпы алғанда Абайдың қара сөздері әрбір адамға терең ой салып, өз өмірін жақсартып қана қоймай, қоғамға пайдалы болуға шақырады.

Зерттеу әдістері:

Абайдың қара сөздерін зерттеу – қазақ әдебиетінің маңызды және күрделі саласы.

Абайдың қара сөздері философиялық, моральдық және әлеуметтік мәселелерді қозғайтын терең ойларға толы шығармалар болып келеді. Абайдың қара сөздерін зерттеудің лингвистикалық, философиялық, психологиялық, тарихи-мәдени, және контекстуалдық әдістері бар. Біз оның ішінде философиялық әдісті алып қарайтын боламыз. Абайдың қара сөздерін философиялық зерттеу әдісі ақынның шығармаларындағы терең ойларды, моральдық және дүниетанымдық мәселелерді зерттеуге бағытталған. Бұл әдіс Абайдың қара сөздеріндегі философиялық концепцияларды, ой-сананың эволюциясын және гуманистік көзқарастарын анықтауға мүмкіндік береді. Абай философиясын түсіну үшін арнайы философиялық әдістер мен тәсілдер қолдану қажет. Философиялық әдіс бойынша зерттеудің бірнеше негізгі бағыты бар.

Нәтижелер мен талқылау

Абай Құнанбайұлының қара сөздері - қазақ әдебиеті мен философиясының аса құнды мұраларының бірі. Оның қара сөздерінде терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтары туралы толғаныстар мол. Абайдың қара сөздеріндегі философиялық ойларға тоқталаып өтеміз.

Философияның негізгі зерттеу бағыттарының ерте заманнан адам болып келеді. Адам мәселесі философияда әлі де толық зерттеліп, шешімін таппаған ауқымды тақырыптар қатарында. Ұлы Абай атамыз «Атаңның баласы болма, адамның баласы бол» бол деп өз заманында айтып кеткен. Бұл сөздерден біз философиядағы адам туралы мәселелер қазақ философ-ойшылдарында бей-жәй қалдырмай, осы мәселені көтергенін біле аламыз. Абай өзінің адам және де басқа тақырыптарда қозғалған ой-тұжырымдарын қара сөздері арқылы жазып қалдырды.

Абайдың философиясындағы ең маңызды мәселелерінің бірін адам деп алды. Абайдың жазған қара сөздері қазіргі философияда таптырмас мұра. Ол өзінің қара сөздерінде жаңа ізденістер жасап, адамды барынша зерттеді.

Мұхтар Әуезов өзінің зерттеулерінде Абайдың қара сөздеріне терең талдау жасап, оларды философиялық тұрғыдан түсіндірген. Мұхтар Әуезов Абайдың қара сөздерін оның өмірі мен шығармашылығына қатысты маңызды еңбек ретінде бағалады. «Абай жолы» эпопеясын жазу кезінде Абайдың қара сөздері оның философиялық көзқарастары мен қоғамдық ой-пікірлерін көрсетуде үлкен рөл атқарды. Мұхтар Әуезов Абай өзінің қара сөздерінде қазақтардың бүгіні мен өткенін, адамгершілік тәрбиеге, сонымен қатар мәдениетті жетілдіру мәселелерін ойлады деп есептейді. Бұл мәселелерде ұлы ақынды толғандырған адам өмірінің мәні, тұрмыс тіршілігі мен болмысы, ар – намысы деп түсінеміз. Қоғамда құбылыстардың негізгі өзегі адам болмысы болып табылады. Абай философиялық ой толғауларында адам баласының жаман-жақсы қасиеттеріне терең мән беріп, атап көрсетеді.

Адамның ішкі дүниесі және рухани өсуі, яғни Абай адамды тек сыртқы әрекеттеріне қарап бағаламауға шақырады. Ол адамның рухани байлығы мен ішкі дүниесіне, ақыл-ойына ерекше мән береді. Абай «Өзінді өзің таны» деген ұғымды дәріптей отырып, адамның өз жан дүниесін тануы, рухани тұрғыда жетілуі қажеттігін айтады. Оның ойынша, адамның ең басты міндеті - жақсы адам болып қалыптасу, әділ болу.

Ғылым мен білімнің маңыздылығына Абай қара сөздерінде білім мен ғылымның адам өміріндегі орнына ерекше көңіл бөледі. Ол адамның бақытқа жету үшін білім алуы керектігін айтады. «Білімдіден шыққан сөз - талаптыға болсын кез» деген өлеңі Абайдың өлеңдер жинағында берілген [5. 47 б]. Ақын ол өлеңмен білім мен ақылды бағалауды ұсынады. Білімді болу, ғылымға қызығу - адамның рухани кемелденуіне жол ашады.

Қоғам және адамдар арасындағы қатынастар туралы қозғалғанда Абай қоғамдағы әділетсіздік, надандық, жалқаулық сияқты кемшіліктерге қарсы шығып, әлеуметтік теңдікті ұсынады. Ол адамдар арасындағы теңсіздікті және адамның өз-өзіне деген жауапкершілігін өте маңызды деп есептейді. Қара сөздерінде Абай көпшіліктің көп нәрсеге көз жұмып

қарауын және шындықты іздеуге деген құлшыныссыздығын сынға алады.

Абай қара сөздерінде адамгершілік құндылықтарына ерекше мән береді. Ол адамның мейірімді, адал, әділ болуын талап етеді. Қара сөздерінде Абай жамандық, күнәһарлық, немқұрайдылықты жоққа шығарады, жақсы қасиеттерге, адамгершілікке бағыттайды. «Адам болам десеңіз» деген ойы осыған дәлел.

Абайдың философиясында тағы бір қозғалатын ой өмірдің мәні мен мақсаты жайлы терең ойлар. Ол өмірдің өткінші екенін және оны дұрыс, мәнді түрде өткізу керектігін айтады. Өлімді мәңгілік өзгеріс, табиғат заңдылығы ретінде қабылдай отырып, Абай өлімге дайын болуды және тіршіліктегі әрбір сәтті бағалауды ұсынады.

Абайдың қара сөздері қазақ қоғамының әлеуметтік, моральдық, философиялық жағдайларын сараптай келе, оның ұрпаққа қалдырған мұрасы бүгінгі таңда да өзекті болып келеді. Абайдың философиясы - адамды терең түсіну, оның рухани байлығын бағалау, өмірге жауапкершілікпен қарау ұстанымдарына негізделген.

Абайдың адам болмысын жетілдіру, қоғамның рухани дамуы мен мінез-құлықтың дұрыс қалыптасуы жайында маңызды ойлар мен кеңестер беретін туынды. Абай адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, дұрыс өмір сүруі, қоғамға пайдалы болуы үшін білім мен ақылдың маңызын ерекше атап өтеді.

Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі «адам бол» идеясы оның философиялық, этикалық және адамгершілік тұжырымдамасының өзекті бөлігі болып табылады. Абай осы сөздерінде адам бойындағы жақсы қасиеттер мен мінездерді тәрбиелеу, ақыл-ойды дамыту, рухани кемелдену жайында ойлар айтады. Ол адамды өз әрекеттері мен сөздері арқылы өзіне сын көзбен қарап, қоғамға пайда әкелуге шақырады.

Абай «адам бол» дегенде адамгершілік қасиеттерге мән береді. Оның түсінігінше, нағыз адам болу үшін адам өзін-өзі жетілдіріп, моральдық құндылықтарды ұстануы керек. Адам баласының жүрегінде қайырымдылық, адалдық, әділдік, мейірім мен ізгілік болуы тиіс деп есептейді.

Абай үшін адам болудың басты шарты - ақыл мен білімді игеру. Ақылды болу - дұрыс ойлау мен шешім қабылдай алу, білімді болу - өмірді, қоғамды терең түсіну деген сөз. Осылайша, Абай адамды өз білімін кеңейтіп, кемелдендіруге үгіттейді. Абайдың «адам бол» деген ұғымы адамның өз бойындағы кемшіліктерді танып, оларды түзету арқылы өзін жетілдіруге бағытталған. Адамның тек сыртқы іс-әрекеттері ғана емес, ішкі дүниесі де маңызды. Өзін-өзі тәрбиелеу мен жан дүниесін тазарту арқылы адам нағыз адам бола алады деп санайды.

Абай адам болуды тек жеке адам ретінде қарамай, сонымен қатар қоғам мен халықтың игілігі үшін қызмет ету деп түсінген. Оның пікірінше, адамның даму процесі - бұл тек жеке мақсат емес, тұтас қоғамның дамуына қосқан үлес болуы тиіс.

Абайдың қара сөздеріндегі «адам бол» идеясы - қазақ қоғамын мәдени, рухани, әлеуметтік тұрғыдан жетілдіру үшін адамның ішкі дүниесін терең зерделеу, оның моральдық және ақылдық қасиеттерін жетілдіру қажет деген ұстанымға негізделген.

Абайдың адамгершілік, адам болу туралы идеялары қарасөздерінде көтерілген негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Біз бұл мақалада осы идеялардың маңыздыларына тоқтап өтетін боламыз.

«Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» - деген сөздерін Абай өзінің 4-ші қара сөзінде айтады [6, 20 б]. Бұл ойы терең философиялық мағынаға ие. Бұл сөйлемде ақын адамның өмірінің басы мен аяғы арасындағы шынайы жағдайды сипаттайды. Абай адам өмірінің өткінші, ауыртпалықты екенін түсіндіріп, оның табиғи заңдылықтарын ашуға тырысады.

«Адам баласы жылап туады» дегенде ол баланың дүниеге келген сәтінде оның өмірінің қиындықтары мен ауыртпалықтарына дайын емес екендігін білдіреді. Әрбір адам өмірге келгенде, бұл өмірге бейімделу үшін күрес басталады: ол жылап туып, алғашқы ауыртпалықтар мен қиыншылықтарды бастан кешеді. Осылайша, адамның өмірінің басы қиыншылықтар мен сынақтарға толы екенін білдіреді.

Ал «Кейіп өледі» деген сөз адамның өмірінің соңында да қиындықтардың аяқталмайтынын айтады. Өмірдің ақырында адам көп жағдайда өзіне тән кемшіліктері мен қиындықтарымен қалады. Абай бұл сөздері арқылы адамның өлімге дейінгі жолының да азапты екенін, күрделі екенін, өмірде әркімнің өзіндік қиындықтарымен кездесетінін көрсетеді.

Бұл қара сөзде Абай өмірдің өткінші екенін, оның ішіндегі барлық жақсы мен жаман нәрселердің уақытша екенін меңзейді. Адам баласы бұл дүниеде өмір бойы азап пен сынақтарға тап болатынын түсініп, оған дайын болуы тиіс. Ол өмірдің мәні тек қуанышта ғана емес, қиыншылықтар мен сынақтарда да жатыр деген ойды білдіреді. Абай адамды тек қана тәндік қуаныштар мен жеңістерге емес, рухани кемелденуге де шақырады.

Абайдың 4-ші қара сөзінде адам болу идеясы терең философиялық ойлармен өрілген. Бұл қара сөзінде ақын адамның өмірінің мәні мен мақсатын түсіндіруге тырысады, адамгершілік, әділдік, ақыл мен білімнің маңыздылығын атап өтеді. Абайдың айтуынша, адам болу дегеніміз - тек дене немесе сыртқы жағдайлармен шектелмей, адамның ішкі дүниесін, оның моральдық және рухани даму жолдарын терең түсіну болып табылады.

Абай 4-ші қара сөзінде адам болудың басты белгілері ретінде білімділік пен ақылды болуды, адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруді, адал өмір сүруді айтады. Ол адамның адам болуы үшін алдымен өз рухын, жаны мен ақылын тәрбиелеуі керек деп санайды. Адамның өміріндегі ең басты мақсат оның рухани өсуі мен моральдық дамуы. Сондықтан Абай адам болудың жолы білім алу, дұрыс ойлау, ақылға сүйену және өзіне адал болу деп көрсетеді.

Абай үшін «адам болу» - бұл тек биік моральдық құндылықтарды ұстану ғана емес, сонымен қатар сол құндылықтарды өз өміріне енгізіп, жүзеге асыру. Адамды өз іс-әрекеттері арқылы таныту және оған жауапкершілікпен қарау қажеттілігі айқын көрсетілген. Абай адам баласын үнемі өзін-өзі жетілдіруге, ақыл-ойын, жүрегін тазартуға шақырады.

Осылайша, Абайдың 4-ші қара сөзінде адам болудың басты идеясы - адамның рухани және моральдық тұрғыдан жетілуі, қоғамға қызмет етуі, және өзінің ішкі әлемін жетілдіру жолы арқылы өмірдің шынайы мәнін табу болып табылады.

«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар, сонан қашпақ керек дейді. Әуелі надандық, екінші еріншектік, үшіншісі зұлымдық» - деп Абай өзінің 38-ші қара сөзінде айтады[6, 886]. Абайдың 38-ші қара сөзінде адам баласының дамуы мен рухани жетілуіне кедергі келтіретін үш негізгі жаман қасиет туралы айтылады: надандық, еріншектік және залымдық. Абай бұл үш қасиетті қоғамның, адамзаттың дамуына және жеке тұлғаның жетілуіне үлкен кедергі екенін көрсетіп, олардан қашуға шақырады.

Абайдың түсінігінде, надандық - білім мен ғылымның жоқтығы. Адам білімсіз, ғылымсыз өмірде өз орнын таба алмайды және де қоғамға да әкелер пайдасы болмайды. Білімсіз адам хайуандық күйге түседі, яғни ол өзінің іс-әрекеттерін дұрыс бағытта ұйымдастыра алмайды. Абай білімнің адам өміріндегі маңызды рөлін атап, адамды үнемі ізденіп, білім алу жолында жүруге шақырады. Білім тек дүниелік игіліктерге ғана емес, адамның рухани болмысын да қалыптастырады деп түсіндіреді.

Абай еріншектікті «күллі дүниедегі өнердің дұшпаны» деп санайды. Еріншектік адамды мақсатқа жетуден, жаңа нәрселерді үйренуден, табысты болудан тоқтатады, яғни ол адамды талапсыздыққа, жігерсіздікке, ұятсыздыққа әкеледі. Бұл, өз кезегінде, кедейлік пен өмір сүрудің қиындықтарына алып келеді. Абай еріншектікке қарсы күресуге, әр адамның өз жолында еңбек етуіне, еңбексіз жетістік болмайтынын түсінуге шақырады.

Залымдық - Абай залымдықты адамзаттың жауы деп есептейді. Залымдық - басқа адамдарға деген жамандық, қатыгездік немесе әділетсіздік. Адам басқаларға зұлымдық жасап, оларды қинаса, ол адам қоғамнан бөлінеді, ал адамгершілік тұрғысынан ол хайуанға айналады. Абай залымдыққа қарсы тұрып, адамды басқаларға мейірімді, әділетті болуға үндейді.

Абай бұл үш жаман қасиеттің алдын алу үшін адамдар, білім мен ғылымды меңгеріп, өз іс-әрекеттерінде жоғары адамгершілік стандарттарын ұстануы керек деп тұжырымдайды. Адам өз ісінде тек жақсы нәтижелерге қол жеткізіп, басқаларға пайда әкелуге тиіс деп есептейді.

Қорытындылай келе, Абайдың 38-ші қара сөзінде көрсетілген үш жаман қасиет (надандық, еріншектік, залымдық) адамның ішкі дамуы мен қоғамдағы орнын табуына үлкен кедергі келтіреді. Ал осы қасиеттерден арылып, білім алу, еңбек ету және адамгершілікті ұстану арқылы адам болмысы жоғарылап, қоғамға пайдалы болады.

«Ұят деген адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойнына салып, сөгіс қылған қысымның аты», - деп Абай өзінің 36-шы қара сөзінде адам бойындағы қасиетті баяндайды [6, 646].

Абайдың бұл тұжырымы ұяттың адам өміріндегі маңызын терең сипаттайды. Ұят дегеніміз, адамның өзіне, өзінің іс-әрекеттеріне және мінез-құлқына сын көзбен қарауы, оның адамгершілік деңгейін көрсететін ұғымның бірі. Ұят адамның өз бойындағы адамшылығын түсініп, соған сай өмір сүруге деген ұмтылыс болып табылады. Абай ұятты адамның ішкі моральдық сезімі ретінде сипаттайды, ол өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі тәрбиелеудің негізі болып табылады.

Адамның ішіндегі ұят сезімі - бұл өзінің жаман әрекеттерін сезіп, соған қатты қысылу, ол дегеніміз адам, өз ар-ожданын қорғауға ұмтылу сезімі. Абай айтқандай, ұят – адамның өз бойындағы «иттігін» мойындап, соған терең қысылуы, яғни ол адамның жамандықтарды түсініп, оларды түзетуге ниеттенуі. Бұл тұрғыда ұят тек адамның сыртқы көрінісі ғана емес, оның ішкі дүниесіндегі рухани және моральдық өзгерістерді де білдіреді.

Өзін-өзі сезіну мен сынға алу адамның мінез-құлқын түзетуге, қоғамда дұрыс қарым-қатынастар орнатуға, адамгершілік қасиеттерді дамытуға бағыттайды. Егер адам ұят сезімін жоғалтса, онда ол өз әрекеттеріне жауапкершілікпен қарамай, моральдық тұрғыдан төмендейді. Абайдың пікірінше, ұят – адамның ішкі тазалығын сақтау үшін маңызды құрал, себебі ол адамның ар-ұжданы мен адамгершілік құндылықтарымен тығыз байланысты.

Ұяттың адамгершілікпен әрдайым байланысты болады. Әрбір адам өзі жасаған әрекеттерін, айтқан сөздерін ұятсыз, жауапсыз қалдырмай, ар-ожданын сақтап өмір сүргенде ғана жоғары адам бола алады. Ұяттың пайда болуы, оның «қысым» жасауы адамды жамандықтан қайтарып, жақсылыққа жетелейді.

Ұлы ойшыл, адам бойындағы ұят пен иман мәселесін қозғайды. Бұл екі ұғым адам мен хайуанның ара жігін ажыратады. Адам хайуаннан, ақ жүректігімен адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленеді. Ұяты бар адам – иманды. Ойшыл Абай адамдық танымдағы ұяттың басымдығын сөз етіп тұр.

"Адам ұғылы екі нәрседен: бірі - тән, бірі - жан" - деп Абай өзінің 43-ші қара сөзінде көрсетеді [6, 99 б].. Мұнда адамды екі негізгі құрамдас бөліктен тұрады деп қарастырады: тән және жан. Бұл жерде тән деп адам денесін айтып тұрса, ал жан оның рухани, ішкі әлемін, сана-сезімін, моральдық болмысын білдіреді.

Абай осы екі құрамдас бөліктің әрқайсысының өз ерекшеліктері мен міндеттері бар екенін айтады. Тән - физикалық, материалдық болмыс, ол уақытша, шектеулі және өлімге ұшыраушы деп, ал жан - мәңгілік, рухани болмыс, ол адамды адам ететін негізгі күш деп атайды. Абай жанның білім мен тәрбиені, моральдық құндылықтарды қабылдай алатын қасиет екенін, ал тәннің уақытша екендігін және оның физикалық қажеттіліктеріне ғана тәуелді екенін түсіндіреді.

Жалпы алатын болсақ, Абайдың 43-ші қара сөзінде адам ұғымы туралы терең философиялық ойлар айтылған. Абай адамның өмірдегі мақсатын, оның рухани және моральдық құндылықтарын, өміріндегі күрес пен қиыншылықтарды түсінуге тырысқан. Бұл қара сөзінде ұлы ақын адамның ішкі әлеміне, жан дүниесіне терең үңіліп, оның кемелдену жолдарын айқындайды.

Абай адамның ең жоғары мақсаты - өз жанын тазартып, адал өмір сүру, ақыл-ойын

жетілдіру, рухани биіктікке жету деп санайды. Ол адам баласының ой-санасы мен жүрегінің тазалығы оның дұрыс өмір сүруіне және қоғамда үйлесімді қарым-қатынас орнатуына негіз болатынын атап көрсетеді. Бұл жерде Абай адамның өмір жолындағы басты құндылықтар - еңбек, білім, адамгершілік пен имандылықты айрықша мән береді.

Абай адамды терең түсінуді, оның ішкі сезімдері мен әрекеттерін саралауды маңызды деп есептейді. Себебі ол, адамның сыртқы әрекеттерінен гөрі, ішкі дүниесін, ниетін, ниетіне сәйкес қадам жасауын жоғары бағалайды. Ақынның айтуынша, адам ең алдымен өз-өзіне адал болуы керек, тек қана сыртқы жетістіктер мен қоғамның қабылдауына емес, ішкі таза ниеттеріне сүйеніп өмір сүру керек. Абай адамды өз санасын, жүрегін, ойларын жетілдіруге шақырады. Ол тек сыртқы жетістіктер мен дүниелік игіліктерге ғана емес, сонымен қатар ішкі рухани дүниені дамытуға да мән береді.

Жалпы, Абайдың 43-ші қара сөзі адам туралы өте терең философиялық ойлар мен адамгершілік құндылықтарды насихаттайды. Ол адамды өзінің ішкі әлемін, моральдық принциптерін түсінуге, жетілдіруге және жақсартуға шақырады. Осылайша, Абай адамның толық болмысы тек тәнмен шектелмей, оның жанымен, ішкі дүниесімен де тығыз байланысты екендігін айтады. Адамның рухани дүниесі мен жан дүниесінің дамуы оның

Қорытынды

Абай философиясында адамның өзі туралы терең ойланып, өзін-өзі тану мәселесі үлкен орын алады. Өзіңді тану дегеніміз - адам өз болмысын түсініп, кемшіліктерін жою, бойындағы жақсы қасиеттерін арттыру.

Абай үшін табиғат пен адам арасында терең байланыс бар. Ол табиғаттың сұлулығын тамашалауға ғана емес, оның ішінде адамға өмір сүруге қажетті нәрселерді көруге де шақырады. Табиғаттың заңдары мен адам арасындағы үндестік туралы ойлар Абайдың философиясындағы маңызды тұжырымдардың бірі болып табылады.

Абайдың «Адам бол!» деген қағидасы адамның тек материалдық емес, рухани байлыққа ұмтылуы керектігін айқындайды. Адам өзінің ішкі әлемін, жан дүниесін байытуы, жақсылыққа ұмтылуы қажет деген ойды Абай үнемі көтеріп отырды.

Осылайша, Абай философиясындағы адам мәселесі оның шығармаларында адамның рухани, моральдық, интеллектуалдық және әлеуметтік дамуына қатысты барлық аспектілерді қамтиды. Абай адамды өз бойындағы ең жақсы қасиеттерді дамытып, қоғамға пайдасын тигізуге бағыттайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Р. Сыздықова. Абай шығармаларының тілі (лексикасы мен грамматикасы). Алматы. 1968. 336 б.
2. Мырзахметов М.М. Абайтану тарихы. Алматы. 1994. 192 б.
3. Қайым Мұхаметханов: библиографиялық көрсеткіш - Каюм Мухаметханов: библиографический указатель. Алматы. 2020. 274 б. қазақ, орыс тілдерінде.
4. Абайтану: Таңдамалы еңбектер. III том. Ойлар мен толғаныстар / құраст., түсінік. Жазғ.: П.Бисенбаев, Е.Кәрібозов, Л.Мұсалы, Н.Нұрәділ; жауапты ред. Ә.Тарақ; жалпы ред. басқ. Ж.Дәдебаев. Алматы Қазақ Университеті. 2015. 272 б.
5. Абай Құнанбаев. Өлеңдер/ Абай Құнанбаев. Алматы. 1987. 158 б.
6. Абай. Қара сөз. Книга слов. Алматы. 2016. 200б.

Referens liste:

1. R.Sızdıqova. Abay shıgarmaların tili (leksikası men grammatikası). Almatı. 1968. 336 b.
2. Mırzahmetov M.M. Abaytanu tarihı. Almatı. 1994. 192 b.
3. Kayım Muhamethanov: bibliografiyalıq kosetkish - Kayum Mwxamethanov: bibliografişeskiy ukazatel. Almatı. 2020. 274 b. qazaq, orıs tilderinde.

4. Abaytanu: Tandamalı enbekter. III tom. Oylar men tolğanıstar / qurast., tusinik. Jazğ.: P. Busenbaev, E. Karibozov, L. Musalı, N. Nuradil; jawaptı red. A. Taraq; jalpı red. basq. J. Dadebaev. Almatı Qazaq Universiteti. 2015. 272 b.

5. Abay Kunanbaev. Olender/ Abay Qunanbaev. Almatı. 1987. 158 b.

6. Abay. Kara soz. Kniga slov. Almatı. 2016. 200b.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) **Самал Айтмұқаш** – «Философия» мамандығының магистранты. М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті. Шымкент қаласы, Қазақстан